

EL BESTIARI DIVÍ

THE HOLY BESTIARY

Llúcia Martín Pascual^{a}*

Fechas de recepción y aceptación: 20 de julio de 2021 y 31 de agosto de 2021

Resum: Al llarg de la història de la tradició animalística una sèrie d'animals s'han convertit en símbols divins, sobretot a l'hora a representar alguns misteris com la resurrecció, i, per tant, la redempció humana. Els primitius textos, com ara el *Physiologus* grec i els derivats llatins, estableixen aquesta categoria que, bàsicament, es repeteix en totes les manifestacions de bestiari medievals, si bé en alguns casos, les al·legories tan marcades van desaparèixer i l'animal acaba convertint-se en un paradigma de comportament. És el cas d'alguns dels bestiari més tardans que donen més importància a l'exemplificació de vicis a evitar i virtuts cristianes a imitar que a la divinització primigènica. En aquest treball oferim alguns exemples d'animals caracteritzats per la simbologia divina, així com la variació o no d'aquest caràcter al llarg dels segles.

Paraules clau: *Physiologus*, bestiari, animalogia, al·legoria, literatura exemplar.

Abstract: Throughout the history of the animalistic tradition, a series of animals have become divine symbols, especially when representing certain

^a Catedràtica de Filologia Catalana. Departament de Filologia. Universitat d'Alacant.

* Correspondència: Universitat d'Alacant. Departament de Filologia. Carrer de San Vicente del Raspeig, s/n. 03690. San Vicente del Raspeig (Alacant). España.

E-mail: llucia.martin@ua.es

mysteries such as the resurrection and, therefore, human redemption. Primitive texts, such as the greek Physiologus and its latin derivatives establish this category, which is basically repeated in all the manifestations of medieval bestiaries. In some cases, such marked allegories disappear, and the animal ends up becoming a paradigm of behaviour. This is the case of some of the later bestiaries that give more importance to the exemplification of vices to be avoided and christian virtues to be imitated than to the primitive divinisation. In this work we offer some examples of animals characterised by their divine symbolism, and how it has or has not varied over the centuries.

Keywords: Physiologus, Bestiaries, animalogy, allegory, exemplary literature.

1. LA TIPOLOGIA DELS TEXTOS ANIMALÍSTICS

La convivència entre humans i animals ha generat, des dels temps més remots, una sèrie de textos que expliquen aquesta relació amb una perspectiva naturalista, però alhora també simbòlica. És el cas de la preocupació per l'estudi dels elements naturals de la Patrística, bé com a exegesi teològica de la Creació, com ara Sant Ambròs en el seu *Hexameron* (segle v), bé amb interès lingüístic –Sant Isidor en les *Etimologiae*–, bé amb qualsevol altre interès relacionat amb l'explicació de l'Univers. D'ací les obres de Joan Escot Eurigena, *De divisione naturae* (post 840), Beda el Venerable, *Natura rerum* (674-735), *De universo*, de Rabano Mauro (c. 820), tots aquests exemples de la Patrística antiga.

En l'època de l'eclosió enciclopèdica dels segles XII i XIII trobem tractats com el *De bestiis et aliis rebus*, atribuït a Hug de Foglietto (o Hug de sant Victor segons la *Patrologia llatina*)¹ que van condicionar la configuració de textos de filosofia natural. També cal destacar les obres de Tomàs de Cantimpré, Alexander Neckam i les enciclopèdies de Vincent de Beauvais, com ara l'*Speculum naturale* i Sant Albert el Gran (Simonetta, 1983), que demostren la intenció de donar una explicació a la natura i als seus components. Encara pertoca afegir l'obra *De proprietatibus rerum* de Bartomeu l'Anglès o la primera

¹ Els textos patrístics consultats procedeixen de Migne (1844-1864) [versió digital *Patrologia Latina Database*]. Sant Isidor (*PL*, LXXXII), *De bestiis et aliis rebus* (*PL*, CLXXVII), Sant Ambròs, *Hexameron* (*PL*, XIV).

i decisiva enciclopèdia en una llengua vulgar, el *Livre dou Trésor* de Brunetto Latini (s. XIII), que va contribuir al coneixement de la filosofia natural en els nostres territoris i de la qual troben exemplars –en francès– en l’inventari de béns de Martí I² o en la biblioteca d’Ausiàs March (Archer, 1991; Martín, 1997).³ Totes aquestes obres presenten una mena de classificació d’espècies animals en quadrúpedes, ocells, rèptils i verms, i no contenen descripció simbòlica explícita dels animals.

El saber animalístic de les obres enciclopèdiques pretesament “racionals” deu gran part del contingut a un tractat simbòlic conegut com el *Physiologus*, del qual es van fer diverses traduccions al llatí a l’Europa medieval i que és la base també dels posteriors textos coneguts com bestiaris. El *Physiologus* (Sbordone, 1936a, 1936b; *Fisiólogo*, 1999)⁴ és un opuscle paleocristià, originàriament escrit en grec i datat aproximadament al segle III a Alexandria, però també és el nom suposadament atorgat a Adam, el primer home i, per tant, encarregat d’anomenar tots els elements de la natura. En el tractat apareixen animals i també altres elements que, amb el temps, conformaran els lapidaris i herbaris, tots aquests amb una forta càrrega al·legòrica i màgica. No és estrany, doncs, que considerem el text grec, on es conjuguen tradicions totèmiques, filosofia gnòstica, naturalisme clàssic, amb una mena de sincretisme judaic, cristià i pagà, com un extens exemplari al·legòric, confeccionat a partir de l’observació i l’admiració per certs elements naturals, que aprofita per explicar

² En l’*Inventari dels béns mobles del rei Martí I*, publicat per Massó i Torrents (1905) ja trobem diferents entrades de llibres, com ara: *De la cognició dels animals*, *Libre de natura de bèsties*, *De propietats de les bèsties*. En aquest inventari també es computen dues còpies del *Tresor* en francès. La traducció catalana de Guillem de Copons data del 1418.

³ L’inventari de la biblioteca de Pere March (1993 ed., pp. 39-43) revela un extens nombre de textos de caràcter moral i espiritual, però també d’enciclopèdies com ara el *Breviari d’amor* de Matfre Ermengaud, el *Llibre de Sidrac* i el *Llibre del Tresor*, tots dos en versions franceses.

⁴ El *Physiologus* grec és un text extremadament complicat per les nombroses redaccions existents, de les quals Sbordone n’esmenta tres: grega primitiva, bizantina i basiliana, totes datades entre el III i el IV d.C. Comptem amb les traduccions a l’italià de Zambon (ed. 1975) i a l’espanyol (ed. 1999), així com també una edició divulgativa de Gugliemi (ed. 1971). Els estudis sobre el *Physiologus*, molts dels quals elaborats al si de la International Reynard Society, revelen que encara hi ha bastants testimonis a estudiar (Lazaris, 2005; Stroppa, 2016). Quant al contingut sobre la simbologia animal en clau religiosa és cabdal l’estudi de Charbonneau-Lassay (1940) que coneixem gràcies a la traducció de 1997.

els misteris de la naixent religió cristiana. Al capdavant, els animals –la natura en general– es considera que són representacions d'esperits celestials, tot basant-se en textos de l'antic i del nou Testament com a autoritats (*Fisiólogo* ed. 1999, p. 93).

La tradició animalística derivada del primitiu *Physiologus* grec es va difondre gràcies a les traduccions llatines i a la Patrística. Les múltiples versions llatines, agrupades en diferents famílies i des l'heterogeneïtat que presenten, ens porten a denominar totes aquestes traduccions com els *physiologi*.⁵ Una de les versions més conegudes va ser la B (Carmody, 1939; Villar i Docampo 2003, pp. 9-52), de la qual van derivar les traduccions romàniques al francès, tant en vers com en prosa. D'aquestes, la més antiga és la traducció atribuïda al poeta anglonormand Philippe de Thaon (segle XII), dedicat a la reina Aelis (o Adèle) de Louvain, esposa d'Enric I d'Anglaterra, mentres que del segle XIII és el *Bestiaire Divin* de Guillaume le Clerc de Normandia.⁶ Tots dos reproduïxen en vers, a manera de *roman* –al capdavant és un procés d'arromançament d'un text llatí, fins i tot amb un lleu fil argumental–, el text d'un antic *Physiologus* llatí,⁷ amb algunes addicions procedents de Sant Isidor, ja que és freqüent trobar al·lusions a l'autoritat de l'autor de les *Etimologiae*.

⁵ Es consideren fonamentalment quatre redaccions llatines, les més estudiades de les quals són la Y, editada per Carmody (1941) i la B (Carmody, 1939) que té una traducció a l'espanyol (Villar i Docampo, 2003). McCulloch (1962) –i primer Carmody, però parcialment (1938)– van realitzar un estudi exhaustiu que intentava organitzar totes les branques llatines derivades del *Physiologus* (branques Y, B i a més A i C) i va estudiar les posteriors addicions, com per exemple les procedents de les *Etimologiae* de sant Isidor (versió que anomenà B-Is) o del *De Bestiis et aliis rebus* (versió coneguda com H). El treball de McCulloch, que, a més recopila i classifica diferents testimonis, és encara hui dia referent ineludible per a l'estudi de la complexa i extensa difusió del *Physiologus* llatí, si bé comptem amb noves aportacions parcials sobre l'estudi de la transmissió dels *physiologi* (Clark, 2005; Dines, 2012). Vegeu una bibliografia exhaustiva sobre el text llatí del *Physiologus* en: bestiary.ca

⁶ Les edicions d'aquests textos es remunten als treballs antics de Mann (1884) i Reinsch (1890), i més recents, Dupuis i Louis (1988), Cottin-Bizonne (2005) i l'edició crítica del bestiari de Thaon (2018). Dues edicions de caràcter més divulgatiu són les de Morini (1996) i Zambon (2018).

⁷ Segons McCulloch (1962, pp. 52-53, 59-60), els bestiaris de Philippe de Thaon i Guillaume le Clerc podrien derivar d'una versió B del *Physiologus* llatí, amb incorporacions de fragments procedents de les *Etimologiae* isidorianes. Existeix encara una altre bestiari en vers,

El pas del vers a la prosa es produeix també en el context francès amb Pierre de Beauvais⁸ qui, allunyant-se de l'estètica del *roman*, reproduïx en llengua vulgar un text a manera de diccionari, que s'apropa més a les extenses compilacions de bestiaris llatins de caire enciclopèdic (Martín, 2014, pp. 115-117).

De la miscel·lània entre el simbolisme propi del *Physiologos* antic i del coneixement enciclopèdic van derivar els bestiaris, autèntics diccionaris d'animals amb atribucions simbòliques. La producció minuciosa dels textos ja pròpiament dits bestiaris –encara en llatí– es produeix en el segle XII i en els centres d'Oxford i de Cambridge⁹ on es conserven els manuscrits més bellament il·luminats que contenen extenses descripcions de bèsties, procedents dels *physiologi*, però amb addicions de textos enciclopèdics.

L'altre centre de difusió de la tradició animalística en llengua romanç, a més de França, va ser la Península Italiana, on trobarem tota una sèrie de variades mostres de textos que tracten l'animal en la seua dimensió simbòlica i també

conegut com el de *Gervaise*, que en realitat és una traducció francesa d'alguns capítols dels *Dicta Chrisostomi* (Morini, 1996, pp. 287-361).

⁸ De les dues redaccions del *Bestiaire* de Pierre de Beauvais, la versió curta (Mermier, 1977) conté bàsicament animals propis del *Physiologus*, mentres que la redacció llarga, més interessant, presenta, a més dels animals propis del tractat llatí, una sèrie d'addicions posteriors procedents de textos naturalistes, fins arribar als 72 capítols. La versió llarga es va donar a conèixer en el segle XIX pels estudiosos Cahier i Martin (1856). Investigacions recents qüestionen l'autoria de Beauvais per a aquest bestiari (Baker, 2005, pp. 1-29). A més, la tradició textual s'ha enriquit amb el descobriment de manuscrits (Van den Abeele, 2005, pp. 169-182), així com també d'una edició parcialment crítica (Beauvais, 2010).

⁹ Respecte a la rica tradició de bestiaris llatins produïts a Anglaterra, concretament als centres d'Oxford i Cambridge, hem de destacar la importància d'aquests textos des del punt de vista "naturalista", però també artístic, per la riquesa de les miniatures d'animals que presenten. Dins d'aquests bestiaris també s'han establert diferents famílies segons la distribució, ordre d'aparició i classificació d'animals, ja que generalment comencen amb la descripció de quadrúpedes i concretament de les feres, després continuen amb la resta de mamífers, aus, rèptils i insectes; és a dir, es fa palés un intent de classificació que ja trobem en enciclopèdies patristiques (McCulloch, 1962, p. 78). Els textos més coneguts dels bestiaris llatins són el de la Biblioteca Bodleiana de Oxford Ashmole 1511: *Bestiario de Oxford* (1983), el manuscrit de Cambridge, II.4.26 (Ponzi, 1974), el Bestiari d'Aberdeen (Geddes, 1998) i el bestiari del Psalteri de Peterborough (James, 1921; Baxter, 1998), per citar-ne alguns exemples, que més endavant relacionarem amb alguns dels textos toscans. Un estudi integral dels bestiaris llatins presents a les biblioteques angleses és el de George i Yapp (1991).

moralitzant. La varietat de textos produïts a les diferents parts d'Itàlia, fonamentalment a la Toscana, és d'una gran complexitat. La matèria animalística es compila en diferents tipus d'obres¹⁰ que van evolucionant des d'un caràcter més al·legòric a una formació més didàctica i apropiada per a l'ensenyament i la predicació. Al voltant del segle XIII els diferents models de textos animalístics es concentraran en un text paradigmàtic, conformat per una sèrie de capítols en prosa, que es difondrà com a model de bestiari, tot i que la tradició textual és complexa, a causa de les diferents versions, redaccions i la conservació en diferents manuscrits (Martín, 2012; Cecchi, 2017, 2020). A aquest model l'anomenarem *Libro della natura degli animali* (Cecchi, 2020), un text reproduït en manuscrits datats entre els segles XIII i XV, que es traduirà parcialment al català (Panunzio ed., 1963-64), possiblement al voltant del segle XIV, que es va difondre al llarg del XV i XVI, com ho demostren els manuscrits fragmentaris i complets que se'n conserven (Martín, 2012b).¹¹

A partir de tota aquesta rica tradició antiga i medieval, els animals consoliden una simbologia peculiar i ben definida, que podem agrupar en la dicotomia “*Bestiari de Crist*” i “*Bestiari del diable*”; encara podem considerar un tercer grup, on trobaríem els animals relacionats amb actituds humanes, virtuoses o rebutjables. Amb el temps, alguns animals canviaran de referent simbòlic i passaran a representar els predicadors, els perills del món o, fins i tot, les dones de mala conversació, com serà el cas de les sirenes. En general, parlem d'animals amb virtuts positives, diferenciats d'altres completament negatius i rebutjables. La càrrega simbòlica inicial dels *physiologi* va desapareixent en les versions de bestiaris més tardans, tot i que encara queden algunes reminiscències, per exemple en la figura del lleó, com a símbol diví que, a més, adquireix nous

¹⁰ Destaquem textos poètics com el *Bestiario Moralizzato di Gubbio* (Carrega i Navone, 1983), textos de caire mágicosimbòlic com *l'Acerba* (D'Ascoli, 2002), textos amorosos com el *Diretano bando* (1997) que, al capdavant, és una traducció del *Bestiaire d'amour* (Fournival, 1957 i 2009) francès. En Martín (2012a) trobem una descripció d'aquests tipus de textos de la tradició toscana.

¹¹ El volum *Bestiari* (Panunzio ed. 1963-1964) conté tres textos catalans editats per Panunzio, dels quals ens interessen les versions A i B. La tercera, G, és molt breu i prové d'una tradició diferent, sense component moralitzador. Una revisió dels manuscrits conservats en català, complets i fragmentaris, així com noves descobertes, es pot consultar en Martín (2012b).

significats; en el cas del fènix, no obstant això, pràcticament desapareix com a símbol de la resurrecció i passa a ser sinònim de meravella única.¹²

A continuació oferim una sèrie d'animals que representen la figura de Jesucrist, prenent com a base el text de la versió A del *Bestiari* català, però al seu torn observarem l'evolució simbòlica i, si és el cas, com s'ha conservat el significat en algunes obres de la tradició literària catalana.

2. EL BESTIARI DE CRIST

Els animals tradicionalment relacionats amb la figura de Crist són el pelicà, que escampa la seua sang per donar vida a les seues criatures; la pantera, per l'atracció que suposa a les altres bèsties o l'unicorn, que s'humilia davant la virginitat, de la mateixa manera que Crist va nàixer d'una dona verge. En menor mesura trobem també un ocell blanc, el calandrí, que remet a la puresa del Salvador, i el cigne també blanc, capaç de conèixer el moment de la seua mort.¹³ Una relació molt estranya s'adverteix entre dos figures monstruoses, el cocodril i la *hydra*, que simbolitzen el poder de Crist vencedor sobre l'infern i il·lustra com es produeix la Redempció. Ara bé, si hi ha una criatura que simbolitza ancestralment el poder diví i la capacitat de resurrecció és el lleó. Aquesta capacitat s'atribueix a Déu Pare sobre el seu fill Jesucrist, en qui es produeix el miracle.

¹² El fènix representa el misteri de la renovació, però amb el temps aquesta càrrega simbòlica desapareix, possiblement per la incredulitat que genera l'ocell imaginari. En el text A del *Bestiari* català simplement es diu "aquest fenis, qui en aquesta manera neix e mor, nos demostra qu-el poder de Déus es tan, gran, que així com s'esdevé en aquest, qui mor tan fortment e puix neix per aquella manera e així meravellosament, així ho poguera Déu haver fet de tots los hòmens d'aquest món, e de les fembres, qui nasqueren e moriren en aquesta manera que ho fan" (Panunzio ed., 1963, I, p. 131).

¹³ No tractarem ací aquests ocells, tot i que desenvolupen algunes qualitats divines, com ara la capacitat del calandrí de conèixer si un malalt morirà o viurà, o la coneguda imatge del cigne, que com Jesús, pronuncia les més belles paraules abans de morir. En el *Bestiari* català la figura d'aquests ocells han perdut la simbologia divina i han passat a representar els predicadors en el cas del calandrí i la bondat (els hòmens bons, blancs i purs), en el cas del cigne.

2.1 *El lleó*

El lleó, considerat el rei del animals, és un animal conegut i temut en les civilitzacions antigues, on trobem múltiples representacions figuratives amb gran exactitud. És company de reis que el representen en la seua heràldica i en reunien a les seues corts alguns exemplars, pels seus atributs de noblesa, magnanimitat i justícia, també com a símbol de força, i de poder.¹⁴ Sobre la noblesa del lleó, tenim molts exemples en la Bíblia i en la literatura heroica, però també és company d'ascetes, com ara Sant Jeroni, i símbol de sant Marc Evangelista (Charbonneau-Lassay, 1997, pp. 35-37).

Endemés, les faules identifiquen el lleó com el rei dels animals, i així el trobem en el recull oriental *Calila e Dimna* (1984), *Llibre de les Bèsties* (Llull, ed. 1985) i en clau paròdica a la *Disputa de l'Ase* (Turmeda ed., 1985). En astrologia el signe del lleó representa la plenitud solar. Pel que fa a les representacions cristianes, el lleó simbolitza els dos vessants de Jesucrist, l'humà i el diví, tal com ens recorda també el bestiari francès de Thaon (2018, p. 130, vv. 61-66):

Force de deité
 demustre piz quarré
 le traït qu'il ad derere
 de mult gredle manere
 demustre humanité
 qui'il out od deité.

La importància d'aquest animal, i la seua relació amb el poder diví, es manifesta ja en el text del *Physiologus* grec, on el lleó ocupa un lloc preeminent i encapçala els capítols del tractat, com també ho faran les traduccions llatines i franceses. En els bestiaris més tardans, com és el cas del *Libro della Natura degli Animali* toscà i la traducció catalana, el lleó apareix en el capítol tretzé i serà la primera de les figures divines, després d'un seguit de capítols on les

¹⁴ Recordem l'escena inicial del cantar tercer del *Cantar de Mio Cid* en què un lleó present en la cort de València espanta els Infants de Carrión i Rodrigo fa que s'humilie davant ell, de manera que de forma subjacent el poderós Regne de Lleó està humiliant-se davant els comtats de Castella representats en la figura del Cid (*Cantar* ed., 1993, pp. 239-241).

bèsties simbolitzen els predicadors (el gall, cap. 4), els falsos i malvats hòmens (el llop, cap. 5), el diable (aranya, cap. 3) o donen unes pautes sobre la bona convivència social (formiga i abella, caps. 1 i 2).

No obstant aquest desplaçament, el lleó conserva les característiques que li són pròpies, que es poden comparar a partir del text del *Physiologus* llatí versió B (Villar i Docampo, 2003, p. 22):

Prima: ambulat in montibus, et si contigerit ut quaeratur a uenatoribus, uenit ei odor uenatoris; et de cauda sua cooperit post tergum uestigia sua quocumque ierit, ut non secutus uenator post uestigia eius inueniat cubile eius et capiat eum. Sic et saluator noster spiritalis leo de tribu Iuda, radix Iesse, filius Dauid, missus a superno patre, cooperuit intelligentibus uestigia deitatis suae: et est factus eum angelis ángelus, eum archangelis archangelus, eum thronis thronus, eum potestatibus potestas, donec descenderet in uterum uirginis, et saluaret hoc quod errauerat humanum genus. Et hoc ignorantes, eimi ascendentem ad patrem, hi qui sursum erant angeli dicebant ad eos qui eum domino ascendebant: Quis est iste rex gloriae? responderunt illi: Dominus uirtutum ipse est rex gloriae.

El lleó esborra les seues pròpies petjades per evitar el caçador, sinònim del diable, de la mateixa manera que fa el Salvador per evitar ser conegut. Jesús pertany a la tribu de Judà; d'ací que la descripció s'iniciï amb una citació del Gènesi (49, 9): "Iacob, benedicens filium suum Iudam, ait: Catulus leonis Iuda, filius de germine meo, quis suscitabit eum?" A aquesta citació segueix una altra de l'Apocalipsi (5, 5): "Spiritalis leo de tribu Iuda radix Iesse, filius Dauid" i una més procedent dels Psalms (23, 10): "Dominus virtutum ipse est rex gloriae". El text del *Bestiari* català suprimeix les citacions bíbliques, però manté la coneguda característica a què fem referència, amb una glossa més adequada a uns receptors no qualificats –entenem– però als quals se'ls ha de convèncer de l'exemple diví (Panunzio ed., 1963: I, p. 74):

Enaxí com lo leó desfà les sues petgades ab la choa per tal que·ls cassadors no·l tròpien en la via hon ell va, enaxí nostre senyor Déu, quant vench en aquest món per nós a salvar, se cobrí de carn humana la sua divinitat per tal que·l diable no·l pogués conèxer, car gens per los miracles que li vehia fer no conexia que ell fos ver Déu e ver hom, e sí·l vehé dejunar xl jorns, e li vehé fer de l'ayga vi, e resucitar morts, e sanar endemoniats e labrosos, e sadollar de v pans d'ordi e

de ii peys mes de sinch mília hòmens, e encara hi sobraren XII cóvens pels de raleu,¹⁵ e molts d'altres miracles que li vehé fer; e gens per tot asó no·l coneix tro que ell vench en infern per desliurar los sants profetes e los sants pares, e ladonchs lo diable lo coneix.

La segona característica de l'animal fa referència a la vigilància extrema que Déu exerceix sobre el poble d'Israel. El text es complementa amb dues citacions procedents del *Càntic dels Càntics* "Ego dormio et cor meum vigilat" i una altra dels *Psalms* (120, 4): "Ecce non dormitabit neque dormiet qui custodiet Israel". Tanmateix, aquesta característica no apareix en cap de les versions del *Bestiari* català.

Finalment, el text del *Physiologus* descriu la tercera i més coneguda de les característiques del lleó, segons la qual els cadells naixen morts i reviu en el tercer dia gràcies a l'alé del pare, vessat dolçament damunt dels fills (Villar i Docampo, 2003, p. 22).

Item tertia natura leonis: quum leaena peperit catulum, generat eum mortuum, et custodit eum tribus diebus; donec ueniens pater eius die tertia, insufflat in faciem eius et uiuificat eum. Sic omnipotens pater dominum nostrum Iesum Christum filium suum tertia die suscitauit a mortuis, dicente Iacob: Dormitabit tamquam leo, et sicut catulus leonis, quis suscitabit eum?

La càrrega simbòlica més estretament relacionada amb el poder diví és, òbviament, aquesta resurrecció practicada pel pare. Tanmateix, l'observació es remunta a Aristòtil (1990, p. 579b) i a Plini (1952, llibre VIII, pp. 16-17), els quals s'adonen de la feblesa dels cadells dels felins i del període de temps que necessiten per adquirir la fortalesa suficient, però mai arriben a afirmar que naixen morts. El *Physiologus* grec i les posteriors versions llatines aprofitarien aquesta característica per enllaçar-ho amb el misteri més important en què es basa el cristianisme: la resurrecció de Jesús al tercer dia, en qui s'acompleix la promesa de la Redempció humana.

El *Bestiari* català reproduceix aquesta característica, sense glossar-ho més extensament:

¹⁵ Raleu, relleu: deixalles de menjar (*DCVB*).

Enaixí com lo leó resuscita sos fills al cap de tres jorns per la sua veu, enaixí nostre senyor Déu Jesucrist resuscita al terç jorn de mort per la poder del seu pare, per la qual resurrecció és salve tot hom qui en ell creu fermament, car per al seua resurrecció se pot salvar tota humana natura (Panunzio ed., 1963, I, p. 74).

A més, s'inclouen tres característiques més sobre el lleó: si un home passa per davant i s'humilia davant la fera, aquest no li fa res; en cas contrari, si el mira a la cara, li fa tot el mal que pot. Igualment, quan un home passa per davant un lleó, mentre aquest devora una presa, no l'atacarà perquè hi veu la figura de Déu, i només ho farà en cas que l'home el mire fixament. La darrera propietat adverteix que el lleó és capaç de baixar d'una muntanya amb gran velocitat, de la mateixa manera que Déu davallà del cel en la terra per la força de l'amor a la natura humana. El *Bestiari català*¹⁶ fa una explicació menys divina i més acordada amb el caràcter de llibre d'exemples:

E enaixí com lo leó no fa mal a l'home com no·l guarda com ell menge, e com lo guarda en la cara li vén dessús e li fa tot quant mal por, atressí s'esdevé d'aquest món, car com l'ome més posa son enteniment, més de treball hic ha; car tots temps hic sta en paor e en regart, que adés ha paor que no perde sos fills o parents, o riqueses no li leven, e adonchs lo món li vén de sobra, que adés li tol infants, adés los béns, adés li donen tribulacions e malalties, e jamés no hic ha sinó mal. Mas com l'ome no posa son enteniment en aquest món, ni en les benenances d'aquest món, lo món no li nou ni li pot noure; car qui no vol avarícia, la avarícia no li pot tolre la ànima, e qui no vol lutzúria e li gira les spatles, la lutzúria no-li pot tolre la ànima, e axí esdevé de tots los altres peccats e de totes les altres coses. E Deú dix en l'Avengeli: "Qui abandonarà lo mon per la mia amor, jo·l faré gran en lo meu regne.

E axí com lo leó ha pietat de l'home qui s'humilia a ell, axí nostre senyor Déu, com l'ome savi se humilia a ell per bones obres, confessant-se dels seus peccats ab gran dolor e ab contricció de cor, e demanant-li perdó e misericordia, axí com se cové, adonchs nostre senyor Déus li ha mercé e pietat, e li perodna tots los seus peccats e l'appella a la sua glòria celestial (Panunzio ed., 1963, I, pp. 75-76).

¹⁶ Si no es diu el contrari, sempre se cita el text de la versió A, el primer que va editar Panunzio (1963-1964).

La difusió de la imatge del lleó com a rei (*basileus* en el text grec, reinterpretat en les *Etimologies*), així com la constatació de totes aquestes característiques, va ser molt general en l'Edat Mitjana. En conclusió, la força, qualitat que s'associa al lleó en el *Flors de Virtut* (*Flors* ed., 1975),¹⁷ la noblesa, la magnanimitat i el poder són les característiques pròpies i molt generalitzades d'aquesta fera, comparada amb el poder diví. D'aquesta manera es crea una simbologia molt estesa i marcada que, fins i tot, es va desplaçar de l'àmbit purament religiós a l'amorós, on la dama, com el lleó, té la capacitat de llevar o donar la vida a l'enamorat. L'origen de tal afirmació pot estar en una poesia trobadoresca de Rigaut de Berbezilh¹⁸ i la retrobarem en Corella (Martín, 1999). De forma despectiva, a *l'Espill* de Jaume Roig, la tercera esposa del protagonista, que acaba de ser mare, no vol "alendar" ("ni l'alendà / com lleó fa") el seu fill que, en conseqüència, mor (v. 5069).

2.2 L'unicorn

L'unicorn (*monoceros* en els versions primitives, *alicorn* o *licorn* en les versions catalanes) és una criatura fantàstica amb una extensa relació amb la figura de Jesucrist. La coneguda llegenda relata que aquest animal salvatge només pot ser caçat gràcies a una donzella, ja que ensuma l'olor de la virginitat i cau humiliat als peus d'aquesta. L'unicorn és representat com un bell cavall blanc, això sí molt salvatge, amb una llarga banya enmig del front, però també hi ha representacions de menor dimensió. A més, pot arribar a viure mil anys. El *Physiologus* grec, en canvi, creu que és un animal petit, del tamany d'una cabra i molt ferotge (*Fisiòlogo*, 1999 ed., p. 174). S'estableix, doncs, una relació amb la figura de Crist, nascut d'una donzella verge i només capturat per

¹⁷ El *Flors de Virtut* és un tractat moralitzant procedent d'un text toscà, el *Fiore di Virtù*, la característica del qual és oferir una sèrie d'exemples per il·lustrar tant els vicis i els pecats com les virtuts. No tan sols es recorre a exemples animals, però aquests estan relacionats amb els textos dels bestiaris, per la qual cosa ambdues obres apareixen sovint conjuntament en els mateixos manuscrits de la tradició toscana.

¹⁸ "Atressi cum lo leos / que es tan fers quant s'irais / de son leonel, quan nais / mortz ses alen'e ses vida, / et ab sa voz quan l'escrida / lo fai reviuere e anar. / Atressi pod de mi far / ma bona domna e amors / e guarir de mas dolors" (Berbezilh ed., 1960, pp. 96-97).

aquells que van veure la seua figura humana, no la divina. A més, és una de les poques referències a Maria en el *Physiologus* (Villar i Docampo 2003, p. 32):

Sic et dominus noster Iesus Christus, spiritalis unicomis, descendens in uterum uirginis, per camem ex ea sumptam, captus a Iudaeis, morte crucis damnatus est; de quo Dauid dicit: Et dilectus sicut filius unicomimí; et rursum in alio psalmo ipse de se dicit: Et exaltabitur sicut unicomis comu meum. Et Zacharias dicit: Suscitauit eum comu salutis in domo Dauid pueri sui. Et in Deuteronomio Moyses benedicens tribum Ioseph: Primitiuos tauri species eius, comua eius tamquam comua unicomis.

[...] In tantum autem acerrimus, ut nec ille subtilissimus diabolus intelligere aut inuestigare potuit, sed sola uoluntate patris descendit in uterum uirginis Mariae propter nostram salutem: Et uerbum caro factum est, et habitauit in nobis. Quod autem est similis haedo unicomis –et saluator noster secundum apostolum: Factus est in similitudinera camis peccati, et de peccato damnauit peccatum in carne. Bene ergo dictum est de unicomie.

Bestiaris i enciclopedistes recorren a aquestes creences per explicar la naturalesa i les característiques d'aquest animal que, per desconeixement, és descrit de manera tan fabulosa, tot i que, en última instància, darrere d'aquesta figura es troba el desconegut i no tan fantàstic rinoceront. Pel que fa a la descripció simbòlica, tots els textos animalístics consultats, fins i tot el pretesament científic *Llibre del Tresor* (Latini ed., 1976, p. 104), coincideixen en el fet que la intervenció de la donzella és essencial per a la caça i, simbòlicament, representa la humilitat de Déu en encarnar-se en una donzella, de qui naixerà el seu Fill. Com a comparació en la lírica amorosa, es farà una comparació amb l'actitud de l'enamorat que cau als peus de la dama i en les xarxes de l'amor.¹⁹

Amb el temps, l'unicorn deixa de comportar-se com una figura tan divinitzada i comença a adquirir altres significats, de vegades positius –el bon cristià que prefereix morir amb la veritat i no caure en pecat, és a dir no ser capturat pels caçadors que representen el mal; o negatiu, com ens indica el bestiari català, en què ja no hi ha rastre de la simbologia divina. Ací el fantàstic unicorn

¹⁹ Stefano Protonotario, poeta sicilià documentat entre 1261 i 1301 (Garver, 1905, p. 284): “Come fa l'unicorno / una donzella vergine dorata, / che dali cacciatore è amaestrata, / la quale dolcemente lo namora, / sì che lo lega, e quelli nonde cura”.

es converteix en la imatge dels “homes cruels i malvats” que no deixen mai d’obrar malament. Tanmateix, la figura de Sant Pau, segons el text català, representaria la crueltat i, alhora, el penediment quan va veure la llum i va odorar al nostre senyor Déu, fins al punt que es produeix en la seua ànima una conversió ferma que el condueix al martiri, fet que també recorda el text català.

Aquest unicorn significa una manera de cruels hòmens de aquest món qui són stats tan malvats e tan cruels, que no és algun hom que ells no conquiren ab lur malea. Axí com fo sent Pau, qui perseguí malament tots los cristians e·ls alepidave e·ls marturiave ; mas com nostre senyor Déu Jesucrist, qui nasqué de la verge punçella, nostra dona sancta Maria, li mostrà e li dix : “Pau, Pau, per què·m persegueys?” e sent Pau, qui viu la resplendor del fill de la verga Maria, sí fo ple de la odor de nostre senyor Déu, e caech en terra com a mort, e, d’aquella hora ensà, tots los mundenals delits foren mortificats en ell, e a la fi volch pendre mort corporal per nostre Senyor, e fo scapsat en Roma, ab sent Pere ensemps, en un jorn. E axí s’esdevench de molts, e fa vuy en die (Panunzio ed., 1963, I, p. 89).

2.3 *La pantera*

La pantera, de la mateixa manera que l’unicorn i el lleó, és una altra de les bèsties que, des del remot *Physiologus* grec, representa al·legòricament la figura de Crist. Si en l’unicorn es representava més la part humana, en la pantera serà la divina. Aquest felí és un animal misteriós, però bell i atraient, que es coneix si s’adora en les civilitzacions de l’Àsia Central, l’Àsia Menor i l’Orient Mitjà, on s’associava a la llum del sol i n’utilitzaven la pell com a distintiu de poder (Charbonneau-Lassay, 1997, p. 279).

La pantera forma part de totes les versions dels textos de la tradició animalística, així com també de les enciclopèdies medievals. Es descriu com una criatura de naturalesa tranquil·la i pacífica, de belles formes i colors, de la boca de la qual ix una agradable flaire que atrau tots els animals, a excepció del drac –diable– que mai s’hi apropià. La pantera dorm durant tres dies, al tercer desperta i llança un suau i olorós bram, a conseqüència del qual totes les altres bèsties es presentaran al seu davant. La descripció que fa la versió

B del *Physiologus* és una de les més extenses de tot el tractat, on destaca la forma bella de l'animal, provist de diferents colors en la pell, en record de la bellesa que també caracteritza Jesucrist. La descripció, però, es fa més prolixa quan s'al·ludeix a l'atracció que senten els altres animals i la comparació de l'aroma que emana amb les dolces paraules de Crist, que conduiran al trànsit entre la vida terrenal i celestial, on la ciutat de Jerusalem representa la ciutat de Déu. El fragment, d'una gran bellesa, evoca i glossa alguns passatges del *Càntic dels Càntics* (Villar i Docampo, 2003, p. 38):

Et sicut de ore pantherae odor suauitatis egreditur, et omnes qui prope sunt et qui longe (id est iudaei, qui aliquando sensum bestiarum habebant, qui prope erant per legem; et gentes, qui longe erant sine lege), audientes uocem eius, repleti et recreati suauissimo odore mandatorum eius, sequuntur eum, clamantes cum propheta et dicentes: Quam dulcia faucibus meis eloquia tua, domine, super mel et fauum ori meo. De his odoribus mandatorum eius dicit Daud: Difusa est gratia in labiis tuis, propterea benedixit te deus in aeternum. Et Salomón in *Canticis Cantorum* dicit de eo: Odor unguentorum tuorum super omnia aromata. Ungüenta enim Christi quae alia esse possunt, nisi mandata eius, quae sunt super omnia aromata. Sicut enim praesens aromatum species reddit odorem suauitatis, sic et uerba domini, quae de ore eius exeunt, laetificant corda hominum, qui eum audiunt et sequuntur. Unguentum effusum nomen tuum, propterea adulescentulae dilexerunt te; et: Attraxerunt te post se; et in odorem unguentorum tuorum currimus; et paulo post: Introduxit me rex in cubiculum suum. Oportet nos quam citius sicut adulescentulas, id est renouatas in baptismo animas, post unguenta mandatorum Christi currere, de terrenis ad caelestia transmigrare, ut nos introducat rex in palatium suum, id est in Hierusalem ciuitatem dei et in montem omnium sanctorum; et cum meruerimus intrare illuc, dicamus: Gloriosa dicta sunt de te, ciuitas dei; sicut audiuius, ita et uidimus in ciuitate domini uirtutum. Bene de panthera *Physiologus* dicit.

L'al·legoria divina desapareix en els bestiari catalans, on el felí passa a representar els bons hòmens que prediquen i criden les dolces paraules de Déu, per atraure ànimes bones a la vida perdurable. En els diferents textos literaris consultats no hem trobat exemples centrats en la pantera com a criatura que representa la divinitat, i l'únic text que refereix les propietats d'aquest animals és el *Bestiari* (Panunzio ed., 1963, I, p. 92):

Aquesta pantera significa alguns bons hòmens d'aquest món, los quals preýcan e crídan fortment les dolces paraules de Déu qui fan venir les ànimes a vida perdurable, e axí tíran a ssi, per la odor de les paraules, totes les creatures qui creen en Déu fermament; mas axí com fuig la serp de la pantera, axí fugen tots los menyscreents de hojr la paraula vertadera e olent del bon preýcador, com veu los bons hòmens e les bones fembres qui molt li plaen –aquella és la lur vida e lo lur nodriment-, e encara, que n gonyen la vida perdurable de peradís. Car ells, per la lur paraula e preých, fan salvar les altres gents, e axí ganyen ells lurs ànimes; car la scriptura diu que qui per lo seu preých o per la sua bona conversació farà salvar les ànimes, que haurà gonyades la sua ànima e l'altra.

2.4 *El cocodril i la hydra*

El cocodril era un animal temut en les civilitzacions antigues per la seua agresivitat, tot i que a l'Antic Egipte es considerava símbol de saviesa. Morfològicament es descriu com una barreja de serp i de drac, entre real i monstuós i, més encara, per la llegenda que s'hi associa com a devorador d'hòmens. Les populars llàgrimes de cocodril fan referència a aquesta acció: la poca convicció que resulta del fet de devorar un home. Tanmateix, en aquesta llegenda intervé una criatura fantàstica: la *hydra*, que penetra en l'estómac del cocodril, el trenca i allibera l'home deglutit que en surt sa i estalvi (Villar i Docampo, 2003, p. 34):

Aliud animal est in Nilo flumine, quod dicitur hydrus. Physiologus dicit de eo quoniam satis hoc animal inimicum est crocodilo. Et hanc habet naturam et consuetudinem: cum uiderit crocodilum in littore fluminis dormientem aperto ore, uadit et inuoluit se in linum luti, quod possit facilius illabi in faucibus eius, et ueniens insilit in ore eius; crocodilus uero desubitatus, uiuum transglutit eum; ille autem dilanians omnia uiscera eius exit uiuus de uisceribus crocodili iam mortui ac disruptis ómnibus interraneis eius.

Sic ergo mors et infemus figuram habent crocodili, qui inimicus est domini saluatoris nostri; ideoque dominus noster Iesus Christus, assumens terrenam camem nostram des-cendit ad infernum et, disrumpens omnia uiscera eius, eduxit omnes qui ab eo deuorati detinebantur in morte; sicut testatur euangelista: Et monumenta aperta sunt, et resurrexerunt multa corpora sanctorum. Mortificauit igitur ipsam mortem; et ipse uiuens resurrexit a mortuis et insultat illi, per prophetam dicens: O mors, ero mors tua; morsus tuus ero, inferné. Et

alibi: Absorta est mors in uictoria Christi; ubi est, mors, contentio tua; ubi est, mors, aculeus tuus?

El cocodril representa l'infern i la fantàstica *hydra* la figura de Jesucrist vencedor que surt de les entranyes, i amb ell tots els justos i profetes que esperaven la seua vinguda. Representa, una vegada més, una al·legoria de la redempció. Aquesta llegenda, pròpia de l'antic *Physiologus* i les posteriors traduccions llatines, va anar desapareixent, encara que al *Bestiari* català trobem una reminiscència, sense esmentar el nom de la *hydra*, associada a la idea que el cocodril plora després de devorar un home. La intervenció de la hidra contribueix a salvar l'home atrapat en les entranyes del cocodril i els plors representen la compassió i caritat que ha de mostrar el bon cristià.

D'aquesta manera, la simbologia infernal del cocodril és substituïda per una altra més amable, i l'anònim aprofita per fer un breu discurs sobre el sacrifici, la crucifixió, la humilitat demostrada per Jesús, la paciència i el dolor que mostra en la Passió, i encara afegeix una semblança amb Sant Francesc.²⁰

Aquesta calcatrix,²¹ en so que ella menga l'ome e puys lo plora tots temps, podem acomparar a algunes persones esperituals d'aquest món qui han dins lo cors encorporat lo nostre Senyor, ver Déus e ver home, qui fo crucificat per resembre que ell, qui és tan alt senyor, volch davallar del çel en terra e pendre carn humana de nostra dona sancta Maria, e volch éser pobre e dejunar, e encara volch sufferir que li donassen collades e galtades, e escupit en la cara, e batut a la colona, e jutgat a mort, e posat en la creu, e clavat ab grossos claus e coronat de spines qui éran jonchs marins que li ficaven pel cap fins al servell, e abeurat de fel e de vinagre mesclat, e ferit per costat ab la lansa, sí li'n ve gran compassió e gran dolor dins lo seu cor, axí com sdevench a mosèn sent

²⁰ Els textos catalans conservats tenen relació amb convents franciscans. Per exemple, el manuscrit 75 de la BUB, que conté la versió que Panunzio denomina A i que edita en el primer dels dos volums dels *Bestiariis* (1963) procedeix del convent de sant Josep del Carme que, amb la desamortització, va passar a la Diputació de Barcelona i després a la Universitat. D'altra banda, el manuscrit 87 de la BC, que Panunzio edita com a versió B (1964) indica en el pròleg i en l'explicit que va ser copiat d'un text més antic per un monjo de Sant Francesc, de qui decideix ometre el nom per no caure en vanaglòria (Martín, 2012b).

²¹ Calcatrix és el nom que es dona al cocodril en català i prové del toscà *calcatrice*, del qual desconeixem però, l'origen.

Ffrancesch, que tan gran fo la compassió que ell hac de aquestes coses, que li vinguéran semblants clavelladures als seus peus e en les sues mans, axí com a nostre senyor Jesucrist (Panunzio ed., 1963, I, p. 102).

Acaba el capítol amb una amonestació a la caritat cristiana, una de les mostres més contundents sobre el caràcter devot del text català:

E com al cor de l'hom ve aquesta verdadera compassió, mantinent li és apperellada una nobla virtut qui s'apella karitat, e karitat ha molts bons caps, e en caritat se compelxen tots los manaments de Déu, ço és, amar Déu e son proïsme. E qui ama Déu, sí·l tem, e qui ama Déu sí ama son proïsme axí com sí mateix, e qui ama son proïsme ama Déu, car la un no pot ésser menys de l'altre; e qui ha vertaderament karitat, sí pot dir que ell ha en si totes les altres virtuts. Donchs, en aquell bé és aquella virtut qui ha molts caps ; e axí esdevé de la karitat com de la serp qui met dos caps com hom li'n talla un. Que com hom tolgués a aquell qui ha en si karitat una gonella, sí la redoble ab nostre senyor Déu, que ell ha apperellat perdó e humilitat, e com hom li tolgués la persona, sí la redoble nostre senyor Déu, car, si hom li tol lo seu cors vil, Déu lo li ret glorificat per la paciència que ell ha en si (Panunzio ed., 1963, I, p. 103).

2.5 *El pelicà*

De tots els ocells que tenen una representació divina, el més conegut és el pelicà, símbol del Corpus Christi i amb una tradició iconogràfica molt estesa, fins i tot com a marca d'impressors del segle XVI. Una vegada més, la representació animal té relació amb el fet de la resurrecció, com a misteri que calia explicar simbòlicament amb més intensitat. En el cas de l'ocell, però, els fills no naixen morts, sinó que és el pare qui, a causa d'un atac d'ira, els mata i així romanen tres dies. Al tercer, la mare, segons algunes versions, o bé el propi pare, s'obri el pit i deixa caure gotes de sang sobre els ocellets, que recuperen la vida. El *Physiologus* llatí fa referència al Psalm 101, 8 (Villar i Docampo, 2003, p. 25):

Dicit David in psalmo centesimo primo: Similis factus sum pelicano solitudinis. Physiologus dicit de pelicano quoniam amator est filiorum nimis. Cum autem genuerit natos et coeperint crescere, percutiunt patentes suos in faciem; paren-

tes autem eorum reperiunt eos et occidunt filios suos. Tertia uero die mater eorum percussit costam suam aperit latus suum, et inuoluit super pullos, et effudit sanguinem suum super corpora mortuorum filiorum; et sic sanguine suo suscitauit eos a mortuis.

Ita et dominus noster Iesus Christus per Isaiam prophetam dicit: Filios genui et exaltaui, ipsi autem spreuerunt me. Genuit igitur auctor et conditor totius creaturae, omnipotens deus, nos; et cum non essemus, fecit ut essemus; nos uero e contrario percussimus eum in faciem, semientes in conspectu eius creaturae potius quam creatori. Idcirco ascendit dominus noster Iesus Christus in altitudinem crucis, et percusso latere eius exiuit sanguis et aqua in salutem nostram et uitam aeternam. Aqua igitur est baptismi gratia, sanguis uero eius calix noui et aeterni testamenti; quem accipiens in sanctis manibus suis gratias agens benedixit, et dedit nobis potum in remissionem peccatorum et uitam aeternam.

Una simbologia tan marcada i difosa conté dos elements de purificació presents en sengles sagraments: l'aigua del Baptisme i la sang de l'Eucaristia. Ambdós elements desapareixen del Bestiari català, on l'ocell simbolitza al primer home creat que es va rebel·lar contra el seu creador, i per la seua causa la humanitat va necessitar la redempció en la figura de Crist i el seu sacrifici:

Aquest pel·licà podem comparar a nostre senyor Déu, qui com hac creat lo primer home en paradís terrenal e li hac dada companyia, axí com ell la li hac demanada, e ell encontinent se levà en contra son creador e passà lo manament de aquell qui l'havia creat, per consell del diable, qui l'enganà falsament, qui li dix que si menjave d'aquell pom qui li era stat vedat que ell sabia aytant com aquell qui l'havia creat. E esdevanch-li tot lo contrari, car Déu li havia dat, com li féu lo manament, que ell no moria ni sofferria vergoya ni pena, ni hauria fam ni set, ni claor ni fret; e com ell hac passat lo manament de nostre senyor Déu, hac tot asò. Car ell morí e anà al lim d'infern ab tots quants ne nasqueren après d'ell, tro al temps que vench pietat a nostre senyor Déu, qui vehé que los seus fills havien stats morts més de sinch milia anys, tramés lo seu dolç fill en terra, lo qual és tota una cosa ab ell ensemps, qui escampà la sua sanch dolsa, ab la qual untà e ressucità tots aquells qui éran stats sos fills e qui ho devien ésser fins a la fi del món (Panunzio ed., 1963, I, p. 108).

Com a exemple de l'extrema importància que adquirí la figura del pelicà com a emblema de la salvació, hem triat un fragment de l'*Espill* de Jaume

Roig (2010 ed., II, p. 275) que narra la Passió de Crist i el gran exemple que això significa com a explicació de la redempció humana:

Ell, pel·licà,
 sos pits nafra
 pels fills salvar
 he restaurar,
 scampant-la tota,
 com una guota
 sola y bastàs.
 No gens escàs,
 féu abundosa
 he copiosa,
 intensament,
 no stesament,
 Redempció (vv. 13851-63).

3. EL BESTIARI DE MARIA

La figura de Maria no té tanta presència en la tradició animalística derivada de l'antic *Physiologus* i les posteriors versions llatines i romàniques. No obstant això, hem pogut comprovar que la figura de la donzella davant la qual s'humilia l'unicorn remet a Maria Verge, en qui Déu es va encarnar. Llevat d'aquesta al·lusió i d'algunes invocacions inicials a la Mare de Déu en el *Bestiari* català, la seua figura és pràcticament absent d'aquest tipus de textos.

Tal com hem observat en les comparacions animals de la figura de Crist a l'*Espill* de Jaume Roig, el mateix text ens forneix d'algunes imatges per fer un elogi explícit a la figura de Maria. L'autor, fervent partidari de l'immaculisme, es mostra partidari de proclamar la singularitat de la Mare de Déu, model femení i contrapunt de totes les crítiques vessades anteriorment a les dones. La lloança a la Mare de Déu conté, fonamentalment, comparacions amb diferents ocells (Roig 2010 ed., II, p. 213):

Déu sols n'absolta
 de totes huna,

lluent com lluna,
 cintil·lant stela;
 més que cel cela,
 ab lo sol sola;
 com voltor vola,
 abella bella;
 ovella vella
 he signant cigne;
 fénix insigne;
 colent coloma;
 ben olent guoma,
 segur seguonya (vv. 10560-10573).

En la relació anterior observem animals de caràcter benigne, com ara les connotacions derivades de l'ovella, animal que no apareix en els textos simbòlics, però sí en el *Llibre del Tresor*, on es descriu com una bèstia “plena de pau e paor” i “de gran profit” (Latini ed., 1976, p. 84). D'altra banda, l'abella “bella” fa referència a Maria per la laboriositat en la producció de mel i de cera, però també per la creença de la seua generació per partenogènesi, de què només una femella, la reina, tenia aquesta capacitat.²² Del fénix, no cal dir que ací significa que Maria és única entre totes les dones.

L'ocell fantàstic ha perdut ja les connotacions de renovació que li eren pròpies en els primitius textos, com hem tingut ocasió de comprovar més amunt. El colom, blanc, és una figura habitual en la representació o la invocació a Maria; ara bé, en el *Bestiari català* (Panunzio ed. 1963, I, p. 125) l'ocell simbolitza la prudència i la prevenció contra les obres del diable, sense cap altra referència a la mare de Déu. Més interessants resulten altres animals, com ara la cigonya,²³ símbol de l'amor filial, ja que té cura dels seus pares quan són vells, en record del quart manament sobre l'obligació d'honar els pares i les

²² El text de la versió B del Bestiari català (Panunzio ed., 1964, II, p. 13) sí que dedica un paràgraf a lloar el bon govern del rei de les abelles i a la virginitat: “És verge, e ten gran orde en sa casa, e gran justícia, e totes i trabalen, e lles que no fan res, les trauen fora ho les justicien”.

²³ Antigament aquesta qualitat sobre l'amor als pares es referia al putput, *upupa* en els textos llatins. Amb el temps es va associar a la cigonya; potser d'ací s'explica la creença infantil que als nadons els du aquest ocell.

mares; així com també el cigne, un ocell que assenyalava el moment de la seua mort amb un bell cant. Aquesta qualitat del cigne també la destaca l'*Espill* en l'elogi a Jesucrist (Roig, 2010 ed., II, p. 284):

Ell, alt cridant,
 Anyell benigne
 –com fa lo signe,
 ab veu molt fort,
 prop de sa mort,
 ab lo cap dret–
 haver gran set
 de tots cridà.
 Per tots pagà
 ell bastament (vv. 14358-14367).

Mereix l'atenció que Maria es compare amb un voltor, un ocell de vegades confós amb l'àguila i, aparentment, de connotacions desagradables. El *Bestiari* català recorda la capacitat de l'ocell d'olorar la mort. I, per aquest motiu, segueix els exèrcits, motiu pel qual es relaciona amb els bons cristians capaços d'olorar d'on prové la vera saviesa (Panunzio ed., 1963, I, pp. 118-119). El *Bestiari*, en canvi, no reproduïx una llegenda ancestral sobre aquest ocell, segons la qual es creu que la femella, quan se sent gràvida, busca una pedra preciosa, anomenada *eutocium*, que té unes propietats màgiques que l'ajuden a parir sense dolor. La comparació amb Maria, *theotokos*, mare de Déu, es produeix perquè porta al seu si la pedra preciosa, que és Jesús. Aquesta creença només la trobem en una de les versions llatines del *Physiologus*, la coneguda com versió Y, que no es va arribar a traduir ni a difondre tant com la resta de versions; tanmateix, Roig en fa referència a partir de la interpretació d'aquest fragment: *Maria autem habuit interius sprititalem lapidem saluatorem nostrum*.²⁴

²⁴ Maria va portar al seu interior la pedra espiritual, el nostre Salvador, tal com s'evidencia al text de la versió Y del *Physiologus*, consultada en Zambon (2018, p. 168).

4. CONCLUSIONS

Les possibilitats simbòliques dels animals, des dels cultes totèmics antics a l'Edat Mitjana són ben diverses i conegudes; d'ací que, amb el naixement del cristianisme, s'aprofitara el rerefons simbòlic per oferir explicacions als misteris de la nova religió. La condició divina de Jesucrist, la resurrecció que la confirma i prova que Déu fa efectiva la Redempció promesa després del pecat d'Adam, són explicats simbòlicament i amb una major facilitat de comprensió, gràcies a les característiques dels animals. Això explica, per exemple, que les observacions naturalistes d'Aristòtil sobre la feblesa dels cadells dels lleons s'aprofitaren a bastament en els textos simbòlics, com a exemple de l'alè patern que pot fer tornar la vida. Al capdavant, filosofia natural i creences relacionades amb els animals i popularitzades des del *Physiologus* van conjuntament omplint les pàgines d'enciclopèdies i d'exemplaris.

Els animals que més intensament representen la figura de Jesucrist són, precisament, aquests en què es destaca la capacitat de renovació: lleó, fènix —que va desvirtuant-se amb els temps— i el pelicà, amb la diferència que aquest mata els seus fills rebels primer, per després vessar la seua sang i tornar-los a la vida. D'altra banda, un rèptil com el cocodril, associat a un altre animal fantàstic, la *hydra*, són aptes per a representar l'entrada a l'infern i la salvació dels justos. En un altre sentit, la bellesa i l'aroma que emana de la pantera és comparable amb la bellesa de la paraula divina.

La figura de Maria no té tanta rellevància en els textos animalístics, almenys en els més antics, si bé el principal misteri amb què la relacionem és l'Encarnació de Déu en la seua persona verge. És l'exemple que es constata en la imatge de l'unicorn que s'humilia davant la virginitat. Relacionat també amb aquest fet trobem un ocell de complexa simbologia, el voltor, comparat amb Maria, qui porta al seu si la pedra espiritual, que serà el seu fill diví.

La literatura medieval no va ser aliena al gust per les imatges animals. La lírica amorosa transforma algunes simbologies divines en el poder també diví de la dama, convertida en una deessa capaç de donar o llevar la vida al seu enamorat. Tanmateix, una de les obres que ens ofereix un major conjunt d'exemples és l'*Espill*, on tot i el conceptisme característic de l'obra, Roig demostra un coneixement intens de les característiques dels animals en les

abundoses citacions, tant les referides negativament a les dones com en les lloances de Jesucrist i de Maria.

BIBLIOGRAFIA

- Abeele, B. van den (2005). Deux manuscrits inconnus du “Bestiaire” attribué à Pierre de Beauvais. En B. van den Abelee, *Bestiaires Médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles* (pp. 1-29). Louvain la Neuve.
- Archer, R. (1991). Una font aristotèlica d’Ausias March. En A. Ferrando i A. Hauf (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, IV (pp. 59-74). València / Barcelona, Universitat de València / Publicacions de l’Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 97).
- Aristóteles (1990). *Historia de los animales* (Ed. J. Vara). Madrid: Akal Clásica.
- Baker, C. (2005). De la paternité de la versión longue du bestiaire, attribuée a Pierre de Beauvais. En B. van den Abelee, *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sut les manuscrits et les traditions textuelles* (pp. 1-29). Louvaine la Neuve, Université Catholique de Louvaine: Publications de l’Institut d’études Médiévales.
- Baxter, R. (1998). *Bestiaries and their Users in the Middle Ages*. Phoenix Mill, UK: Sutton Publishing.
- Beauvais, P. (2010). *Le bestiaire. Version longue attribuée à Pierre de Beauvais* (Ed. C. Baker). Paris: Honoré Champion Editor.
- Berbezilh, Rigaut de (1960). *Liriche* (ed. A. Varvaro). Bari:Adriatica Editrice.
- Bestiario de Oxford* (1983). Facsímil del ms. Ashmole 1511. Trad. de C. Andreu, estudio de X. Muratova. Madrid: Ediciones Arte y Bibliofilia.
- Bestiario de Perterborough* (2004). *Il Bestiario di Peterborough. Cambridge (UK), The Parker library, College of Corpus Christi and the Blessed Virgin Mary, ms. 53 (FF. 189R-210V)*. Introduzione di L. Freeman; trascrizione del testo latino C. de Hamel; traduzione del testo latino V. Marucci. Roma-Salerno.
- Bestiaris* (1963-64). *Bestiaris* (Ed. S. Panunzio). Barcelona: Barcino. 2 vols.

- Cahier, C. i Martín, A. (1856). Le *Physiologus* ou *Bestiaire*. Le *Bestiaire* en prose de Pierre le Picard. *Mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature*, II, 85-100, 106-232; III, 203-288; IV, 55-87.
- Calila (1985). *Calila e Dimna* (Ed. J. M. Cacho i M. J. Lacarra). Madrid: Gredos.
- Cantar (1993). *Cantar de Mio Cid* (Ed. A. Montaner. Estudio preliminar F. Rico). Barcelona: Crítica.
- Carmody, F. J. (1938). De *Bestiis et Aliis Rebus* and the Latin *Physiologus*. *Speculum*, 13, 2, 153-159.
- Carmody, F. J. (1939). *Physiologus Latinus. Versio B. Éditions préliminaires*. Paris: Drotz.
- Carmody, F. J. (1941). *Physiologus Latinus*, versio Y. University of California: *Publications in Classical Phylology*, XII, 95-134.
- Carrega, A. i Navone, P. (1983). *La proprietà degli animali. Bestiario moralizzato di Gubbio. Libellus Natura Animalium*. Genova.
- Cecco d'Ascoli [Francesco Stabili] (2002). *L'Acerba* (Ed. M. Albertazzi). Lavis: La Finestra.
- Charbonneau-Lassay, L. (1997). *El Bestiario de Cristo. El simbolismo animal en la Antigüedad y la Edad Media* (Trad. F. Gutiérrez). Palma de Mallorca: Olañeta Editor. 2 vols.
- Checchi, D. (2017). Le fonti del *Libro della Natura degli Animali*. *Studi Medievali*, sèrie terza, LVIII, II, 525-278.
- Checchi, D. (2020). *Libro della Natura degli Animali. Bestiario toscano del secolo XIII*. Firenze: Edizioni del Galluzzo.
- Clarck, W.B. (2005). Four Latin *Bestiaries* and the *De bestiis et aliis rebus*. En B. van den Abelee, *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sut les manuscrits et les traditions textuelles* (pp. 49-69). Louvaine la Neuve: Université Catholique de Louvaine, Publications de l'Institut d'études Médiévales.
- Dines, I. (2012). The problem of the Transitional Family of bestiaries. *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, 24, 29-52.
- Directano (1997). *Lo directano bando. Conforto et remedio delli veraci e leali amadori* (Ed. R. Casapullo). Firenze: Accademia della Crusca.
- Dupuis, M. i Louis, S. (1988). *Le Bestiaire*, texte integral traduit en français modern. Paris: Lebaud Editor.

- Fisiólogo* (1971). *El Fisiólogo. Bestiario medieval* (Ed. N. Gugliemi). Buenos Aires.
- Fisiólogo* (1999). Pseudo Aristóteles, *Fisiognomía*. Anónimo *Fisiólogo* (Ed. C. Calvo i T. Martínez Manzano). Madrid: Gredos.
- Flors* (1975). *Flors de virtut e de costums* (Ed. F. de Santcliment i A. Cornagliotti). Barcelona: Barcino.
- Fournival, R. (1957). *Li bestiaires d'amours di Maestre Richard de Forunival e li response du Bestiaire* (Ed. C. Segre). Milano, Napoli: Ricciardi editore.
- Fournival, R. (2009). *Le Bestiaire d'Amour et la Response du Bestiaire* (Ed. G. Bianciotto). Paris: Champion.
- Garver, M. S. (1905). Sources of the beast similes in the Italian lyric of the thirteenth century. *Romanische Forschungen*, XXI, 276-320.
- Geddes, J. (1998). Observations on the Aberdeen Bestiary. *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, 11, 67-84.
- George, W. i Yapp, B. (1991). *The Naming of the Beasts. Natural History in the Medieval Bestiary*. London.
- Hogan, S. (2005). *Une Nouvelle edition du 'Bestiaire' de Philippe de Thaon*. École nationale des Chartes. <http://theses.enc.sorbonne.fr/2005/hogancottin>
- James, M. R. (1921). *Peterborough Psalter and Bestiary of the Fourteenth Century*. Oxford: Roxburghe Club.
- Latini, B. (1976). *Llibre del Tresor* (Trad. G. de Copons, ed. C. Wittlin). Barcelona: Barcino.
- Lazaris, S. (2005). Le *Physiologus* grec et son illustration: quelques considerations à propos d'un nouveau témoin illustré (Dujcev, gr. 297). En B. van den Abelee, *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sut les manuscrits et les traditions textuelles* (pp. 141-167). Louvaine la Neuve: Université Catholique de Louvaine; Publications de l'Institut d'études Médiévales.
- Llull, R. (1985). *El llibre de les bèsties* (Ed. J. Rubió i A. Llinarès). Barcelona: Edicions 62.
- McCulloch, F. (1962). *Medieval Latin and French Bestiaries*. Chapel Hill.
- Mann, M. M. (1884). Der Physiologus des Philippe von Thaon und seine quellen. *Anglia*, VII, 420-468.
- March, Pere (1993). *Obra completa* (Ed. Ll. Cabré). Barcelona: Barcino.
- Martín, L. (1997). Car no és pus que apetit brutal. L'amor, el pecat i l'animologia poètica en l'obra d'Ausiàs March. En R. Alemany, *Ausiàs March: textos*

- i contextos* (pp. 221-243). Alacant-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Martín, L. (1999). Les comparacions de tema animal relacionades amb el desengay amorós en les poesies de Joan Roís de Corella i l'*Espill* de Jaume Roig. *Estudis sobre Joan Roís de Corella*. Alcoi: Marfil.
- Martín, L. (2012a). La tradición animalística en Italia: el *Bestiario* toscano. *Cultura Neolatina*, 72, 1-2, 147-181.
- Martín, L. (2012b). Nuevas aportaciones sobre la transmisión del *Bestiari* catalán. *Revista de Literatura Medieval*, 24, 155-172.
- Martín, L. (2014). La tradición de los Bestiarios franceses y su influencia en la península Ibérica. *Estudios Humanísticos. Filología*, 36, 115-131.
- Massó, J. (1905). Inventari dels béns mobles del rei Martí d'Aragó. *Revue Hispanique*, XII, 413-590.
- Mermier, G. (1977). *Le Bestiaire de Pierre de Beauvais, version courte*. Paris: A.G. Nizet.
- Migne, J. P. (1844-1864). *Patrologia Latina cursus completus. Series Latina*. París. [també en versió digital *Patrologia Latina Database*].
- Morini, L. (1996). *Bestiari medievali*. Torino: Einaudi Editore. Series: I millenni.
- Plini (1952): Pline l'Ancien, *Histoire Naturelle* (Ed. A. Ernout). Paris: Les Belles Lettres.
- Ponzi, S. (1974). *Il Bestiario de Cambridge* (Introd. F. Zambon). Milano: Franco Maria Ricci.
- Reinsch, R. (1890). *Le Bestiaire. Das thierbuch des Normannischen dichters Guillaumele Clerc*. Leipzig: O.R. Reisland.
- Roig, J. (2010). *Spill* (Ed. A. I. Peirats). València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. 2 vols.
- Sbordone, F. (1936a). *Physiologi graeci. Singulas variarum aetatum recentiones codicibus fere omnibus tunc primum excussis collatisque*. Mediolani, Genuae, Romae, Neapolis [reproducció anastàtica Hildesheim - New York 1976].
- Sbordone, F. (1936b). *Ricerche sulle fonti e sulla composizione del Physiologus greco*. Napoli: G. Torella.

- Simonetta, A. (1983). La conoscenza del mondo animale dalla romanità al medioevo. En *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo, I*, 107-125. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Stropa, M. (2016). The *Physiologus* and the Greek Papyri. *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, 28, 168-184.
- Thaon, Philippe de (2018). *Bestiaire* (Ed. L. Morini). Paris: Honoré Champion éditeur.
- Turmeda, A. (1985). *Dispute de l'Ase* (Ed. A. Llinarès). Paris: Librairie philosophique J. Vrin.
- Villar, J. i Docampo, P. (2003). El *Physiologo latino*, versión B. I. *Revista de Literatura Medieval*, XV, 9-52.
- Zambon, F. (1975). *Il Fisiologo*. Milano: Adelphi.
- Zambon, F. (2018). *Bestiari tardoantichi e medievali. I testi fondamentali della zoologia sacra cristiana*. Milano: Bompiani.

FIGURES

Fig. 1. El pelicà. Marca d'impressió de Diego de Gumiel. Incunable de *Paris e Viana*, Barcelona (ca. 1497). Font: Biblioteca de Catalunya

